

Tautosakos darbai 64, 2022, p. 189–194
ISSN 1392-2831 | eISSN 2783-6827
DOI: <https://doi.org/10.51554/TD.22.64.10>

Apie Močiutę ir ne tik

LINA BŪGIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
lina.bugiene@liti.lt
<https://orcid.org/0000-0001-5495-4561>

Živilė Kropaitė-Basiulė, # *fainiausia pasaulio močiutė. Anūkė klausia apie karus ir sąžinę. Partizanų ryšininkės ir politinės kalinės Onos Butrimaitės-Laurinienės istorija*. Vilnius: Balto, 2022, 336 p.

Nors pastaruoju metu rengiamas ir leidžiamas prisiminimų, laiškų, dienoraščių ir pan. publikacijas galima būtų skaičiuoti dešimtimis – vadinamoji egodokumentika išties išgyvena didžiulio pakilimo ir susidomėjimo laikotarpį, – ši knyga yra išskirtinė ir tikrai patraukia dėmesį, ir ne vien originalia antrašte. Analogiškų publikacijų sraute išskirtinis dalykas pirmiausia yra tai, kad autorę ir pagrindinę knygos heroję sieja glaudus ryšys – anūkės ir močiutės. Negana to, Močiutė Ona Butrimaitė-Laurinienė laikytina ne vien knygos heroje, bet ir bendraautore, nes didelę teksto dalį sudaro jos pačios rašyti prisiminimai, tiesa, nuolat kvestionuojami ir komentuojami smalsios ir kritiškos anūkės. Tada Močiutei tenka aiškinti, ko anūkė nesupranta. Tie pokalbiai ir Močiutės paaiškinimai (dar papildomi istorikų komentarais) sudaro ant-rajį teksto sluoksnį. Trečiasis – pačios Živilės prisiminimai apie Močiutę, jos įpročius, pomėgius, pažiūras, gyvenimą ir santykius šeimoje. O ketvirtasis – smagūs anūkės ir Močiutės pokalbiai telefonu, einantys tarsi kiekvieno poskyrio atsklandėlėmis arba intarpais ir sukuriantys atitinkamą nuotaiką arba tiesiog padedantys išsklaidyti įtampą, kuri skaitant kartais darosi išties nebepakeliama.

Toks koliažinis daugiasluoksnių teksto komponavimas labai patrauklus skaitytojams. Be to, leidžia knygos heroję pamatyti ne tik tai, kokia ji buvo žiauriais pokario laikais ar vėliau, tremtyje, bet ir tokią, kokia ji yra dabar, jau gerokai perkopusi devyniasdešimtmetį, – smalsią, guvią, šmaikščiai komentuojančią nūdienos realijas, viskuo besidominčią, blaiviai vertinančią žmones bei aplinkinį pasaulį, apdovanotą neprilygstančiu humoro jausmu. Tokį knygos kūrimo principą veikiausiai nulėmė tai, kad autorė yra žurnalistė ir puikiai išmano, kaip patraukti skaitytojo dėmesį ir jį išlaikyti nepribaigiant ilgais ir žiauriais karo, represijų, kalinimo ir

tremties baisumų aprašymais. Galima būtų sakyti, kad tai savotiškas „pijaro“, t. y. viešųjų ryšių, ar reklaminis metodas, ir šiuo atveju jis puikiai pasiteisina, ne tiktai didindamas knygos patrauklumą, bet ir jos herojės paveikslui suteikdamas kur kas daugiau ir įvairesnių spalvų.

Grotažymę *#fainiausiapasaulymočiutė* įsidėmėjau dar gerokai iki pasirodant knygai. Dėmesio negalėjo nepatraukti tinkle „Facebook“ tolydžio vis sumirgantys Živilės Kropaitės-Basiulės telefoninių pokalbių su Dūkšte gyvenančia Močiute fragmentai, kur senolės pasakymai žavi tiek gražia aukštaičių tarpe, tiek iš koto verčiančiu humoru ir kritiškais gyvenimo situacijų vertinimais. Iš jų pamažu ryškėja mielūs, žemiškos, vaikais ir anūkais besirūpinančios, smagiai su kaimynais bendraujančios ir visokia politika besidominčios kaimo moters paveikslas. Kad tai – išskirtinės biografijos, neįtikėtinus išbandymų kelius perėjusi partizanų ryšininkė, politinė kalinė ir tremtinė, kilusi iš itin skaudžiai likimo palytėtos kovotojų už Lietuvos laisvę šeimos, paaiškėjo tik paėmus į rankas knygą.

Tiesa, knygoje tragiška Močiutės šeimos istorija irgi atskleidžiama pamažu, tarsi dozuojant, tolydžio tą jaunystės prisiminimų giją pertraukiant dabarties intarpais: antai pasakojama apie Močiutės vizitą pas LR prezidentę, jos devyniasdešimtmečio šventę ar dalyvavimą Lietuvos Nepriklausomybės jubiliejaus minėjime. Tiktai skaitant toliau paaiškėja, kodėl ji sulaukusi tokios garbės. Dar šešerių netekusi tėvo, paskui – vienas po kito žuvusių trijų brolių ir užsienyje atsidūrusio ketvirtojo, kurį ilgus metus irgi laikė žuvusiu, į tremtį išvežus motiną, sribų suimta, kalinta ir kankinta, galiausiai išvežta į lagerį, paskui atsidūrusi tremtyje partizanų ryšininkė ir rėmėja, vėliau tapusi aktyvia Lietuvos tremtinių ir politinių kalinių sąjungos nare, O. Butrimaitė-Laurinienė yra ir visada buvo didžiulė gimtosios šalies patriotė. Visgi didžiausia savo sėkme ir laime knygos herojė laiko būtent tai, kad net sunkiausiomis akimirkomis jai pavykę nenusikalsti sąžinei ir nepakenkti kitiems. „Aš nieko neišdaviau“, – tolydžio kartoja ji. Tas tyros sąžinės ir krikščioniškų vertybių išsaugojimo imperatyvas – esminė knygos herojės paveikslo dominantė.

Butrimų šeimos istorija sukrečia tragizmu. Bet, ko gero, dar kraupiau, kad netgi šią istoriją galima laikyti viena iš daugelio – kone eiline, nes panašių išbandymų ir kančių teko patirti daugybei Lietuvos šeimų. Negana to, ilgus metus negalėjus išsipasakoti, atskleisti tragiškų savo patirčių netgi artimiausiems šeimos nariams liko smarkiai paveikta ne tik pačių visa tai išgyvenusių žmonių dvasinė būklė ir gyvenimas, bet ir jų šeimų santykiai, ryšiai tarp kartų. Antai Aukštaitijos partizanų Antano ir Zofijos Žilių šeimos istoriją tirianti Greta Paskočiumaitė pažymi, kad

represuotiems asmenims buvo itin sudėtinga pasakoti apie patirtus išgyvenimus artimiausiems žmonėms, bijota, kad toks atvirumas padarys žalos, tačiau nutylėjimai veikė neką silpniau, neretai dar labiau atitolindavo artimuosius vienus nuo kitų. Partizaninio karo dokumentuose stokojama žinių apie šeimų likimus, pačių kovotojų pastangas išlaikyti ry-

šius su tikrąja šeima ir tuo pat metu kurti patikimus saitus su kovos draugais, taigi artimųjų pasakojimai pasitarnauja ne tik puoselėjant šeimos istorinę savimonę, bet ir užpildant istoriografijos spragas. Visų svarbiausia, įrodoma, kad šeimos nebuvo atsietos nuo kovų ir dar ilgai jautė, o kai kada ir tebejaučia jų pasekmes (Paskočiumaitė 2022: 58).

Šiuo atžvilgiu recenzuojamoje knygoje atsiskleidžiantis Močiutės ir anūkės ryšys išties išskirtinis atvirumu; žinoma, reikia nepamiršti, kad prisiminimus Močiutė surašė nebe sovietmečiu, o jau nepriklausomybės metais (anūkei Živilei į rankas jie pakliuvo 1998-aisiais). Nemenką vaidmenį atlieka ir pačios anūkės aktyvumas, smalsumas, noras sužinoti, gebėjimas išklausti (tai matyti net iš knygos paantraščių: „Anūkė klausia...“); antra vertus, akivaizdu, kad Močiutė – puiki pasakotoja, gebanti savo istoriją pateikti įdomiai, vaizdžiai, išsamiai. Vis dėlto šioje istorijoje dar galima nujauti tam tikrą ryšio tarp šeimos kartų įtrūkį: apie vidurinę kartą tarp Močiutės ir anūkės – Močiutės dukteris – knygoje kalbama visai nedaug, jų požiūris į šeimos istoriją menkai eksplikuojamas.

Močiutės prisiminimai knygoje laikytini sakinės istorijos dalimi – tai jau pripažintas sovietmečio tyrimo metodas (žr. Vinogradnaitė et al. 2018; Švedas 2010). Būtent dėl to, kad abi autorės – tiek prisiminimų, tiek knygos – šią medžiagą vertina kaip istorijos šaltinį, randasi daugybė papildomų komentarų, patikslinimų, informacinių intarpų. Iš to kyla ir atkaklus Živilės noras, pasitelkus profesionalius istorikus, verificuoti daugelį Močiutės pasakojimo detalių, nustatyti, ar ji tikrai viską tiksliai prisimena, ir kaip buvo *iš tikrųjų*. Pavyzdžiui, autorei labai palengvėja, istorikui Dainiui Noreikai patvirtinus, jog „nėra duomenų, kad bataliono, kuriam priklausė Močiutės brolis, nariai prisidėjo prie žydų žudynių. Taip pat nėra informacijos, jog tokiuose nusikaltimuose būtų dalyvavęs Povilas Butrimas“ (p. 51). Kitoje vietoje ji su istoriku Laimonu Abariumi diskutuoja, kiek tiesos esama čekistų sukurptose tardymų bylose, ir sužino, kad jos Močiutė

kietai laikėsi ir tardymuose, ir visur. Ji visada buvo kukli, savęs niekur nekišo, nesakė, kokia ji šaunuolė. Kontrasto tarp jos pasakojimų ir bylos medžiagos nėra. Ji per tardymus laikėsi oriai ir santūriai, nieko nereikalingo nepasakė. Ji neįklampino nė vieno žmogaus (p. 179).

Tačiau istorikai tik patvirtina tai, ką Živilė visuomet žinojo pati: „Visgi, be istorikų patvirtinimų, kad mano Močiutės broliai nedalyvavo, tarkim, žudant žydus, yra dar kai kas, kas verčia tikėti, kad jos broliai nesiaubė kaimų ir ‘neterorizavo kaimiečių’: tai, kad esu jos anūkė visą gyvenimą“ (p. 177). Kitaip tariant, Močiutės išgyvenimų ir prisiminimų tiesą anūkė patikrina širdimi: ji visada matė, kad senolės žodžiai ir darbai dera tarpusavyje, o moralinis imperatyvas, kuriuo visą gyvenimą vadovavosi O. Butrimaitė-Laurinienė, atsiskleidžia artimiesiems iš kasdienių jos žodžių ir poelgių. Iš teisybės, bandymas pasitelkiant dokumentinius ar

archyvinius šaltinius verifikuoti individualius žmonių pasakojimus kelia tam tikrų abejonių, nes tokių pasakojimų esmė – „ne tik ir net ne tiek vaizduojami įvykiai, kiek pats pasakojantis žmogus“ (Būgienė 2011: 59). Autobiografinių pasakojimų tyrėjų dėmesio centre turėtų būti „ne objektyvi faktų verifikacija (kai kada istorikų vis dar laikoma siekiamybe), o subjektyvi jų interpretacija, nes kaip tik ji atspindi asmenybės savivoką ir brandą, leidžia įvertinti savirefleksijos apimtį ir gylį, o sykiu – ir esminius individualios tapatybės komponentus“ (Būgienė 2018: 200). Vis dėlto matyti, kad knygos herojai labai svarbu paviešinti savo istoriją – liudyti ne dėl savęs, o dėl kitų, žuvusių ir mirusių, taip ir negavusių galimybės papasakoti, kaip buvo iš *tikrųjų*. Tam skirta ir jos visuomeninė veikla, ir surašyti prisiminimai. Užtat jai atrodo neverta kalbėti apie savo asmeninį gyvenimą (skyrybas su vyru ir vos gimusios dukrelės mirtį) ar kokius nors buitinius dalykus – kur kas svarbiau yra nepamiršti laisvės kovų ir jų herojų.

Rašydama apie „fainiausią pasaulį močiutę“, negaliu nepaminti dar vieno į akis krintančio knygos herojės bruožo, ryškėjančio jos pasakojimuose ir kalboje, – tai tam tikras giluminis, sąmoningai gal net nereflektuotas ryšys su folklorine tradicija ir giliausiais prigimtinės kultūros klodais. Iš šios tradicijos ateinančios vertybinės nuostatos ar net tam tikri įvaizdžiai tokie savaimė suprantami, kad net nekvestionuojami. Jie kaip oras: mes juo kvėpuojame, nors dažniausiai visai nekreipiame į jį dėmesio. Toks savaimė suprantamas yra šeimos narių tarpusavio ryšys, skatinantis padėti jiems, net rizikuojant savo pačios gyvybe ir laisve („broliai miške – tai kaip tu jiems nenuneši kojinių ar maisto?“, p. 88). Tokia yra būtinybė pagarbiai palaidoti žuvusį šeimos narį – šią priedermę stengiamasi įvykdyti iš paskutiniųjų (p. 130–134), o negalint to padaryti patiriama didžiulė kančia, kone prilygstanti pačiai netekčiai (p. 147–148).

Labai glaudus, kone instinktyvus yra pasakojimo herojės ir jos brolių ryšys su gamta, su žeme, atskleidžiamas daugybėje knygos vietų. Antai sužinoję, kad išvežė motiną, vaikai slepiasi rugių lauke: „Tada mes visi trys, Bronius, Stasiukas ir aš, išėjom į rugių lauką ir sugulėm, nes rugiai dar maži buvo, sėdėti negalėjom. [...] Gulėjom rugių lauke ant žemės, ant mūsų lijo, bijojom ir pajudėti“ (p. 141–142). Panašiai slapstomasi ir miške, ši patirtis net poetizuojama: „Labai svetingai priėmė mus plačiašakė eglė, po jos sparnu ir prisiglaudėm“ (p. 142). Atskiras prisiminimų epizodas (ir net visas knygos skyrius) skirtas sribų sušaudytiems gandrams, kurių svarbą kaimo žmogui Močiutė nupasakoja itin poetiškai, sau gal ne itin būdingu egzaltuotu stiliumi (betgi gerokai primenančiu garsių džiukų tautosakos pateikėjų autobiografinius tekstus, plg. Daugirdaitė 2006):

Gandrai – mylimieji paukščiai, mūsų vaikystės pasaka, jie mums nešdavo broliukus ir sesutes. Būdami vaikai, tuo šventai tikėjome. Tik gandrų dėka buvo tokios gausios

šeimos, motinos su meile priimdavo visus vaikelius, kuriuos tik atnešdavo gandrai, prie žibalinų lempų sukdamos ratelius, dainuodamos lopšines, išmokė mylėti Dievą ir Tėvynę, išaugino daug taurių asmenybių, daug patriotų Tėvynei Lietuvai (p. 65).

Deja, gandrų kleketavimas kartą užkliuvęs pro šalių važiuosius sribams – jie „paleido automato seriją į gandrų lizdą“. Iššaudytos gandrų šeimos tragedija atliepia pačios Butrimų šeimos tragediją, be galo sukrečia – anot Močiutės, „dar dabar tas vaizdas [akyse] stovi“ (p. 66). Toliau jos vaizduojamas nusikaltėlių nebaudžiamumas ir menama jų galybė kontrastuoja su tikruoju niekingumu ir apgailėtinais „kovos su priešais“ rezultatais:

Atlikę dar vieną kruviną darbą, budeliai sribai važiavo toliau, taip garsiai kvatodami, net pragaras skambėjo. Juk jiems nieko nebuvo švento, kas juos už tai sudrausmins, juk jie tokie galiūnai. Šiandien jiems duotas ginklas ir įsakyta sunaikinti priešą, čia ir sunaikino didelį „priešų“ lizdą. Po šios tragedijos gandrų čia niekas nebepriviliojo (p. 67).

Kitoje vietoje užsimenama apie kitokias „liaudies gynėjų“ piktadarystes:

Taip darbavosi girti Salako sribukai, važiuodami šaudė į pakelės kryžius, sušaudė Dievo motinos statulą. Ji stovėjo prie tilto, jungiančio du ežerus – Ažvintį ir Ažvintaitį, netoli Švedriškės. Ten pat stovėjo ir šv. Jono Krikštytojo koplytstulpis, tai ir jį sušaudė, sutrupino (p. 63–64).

Šventvagystės, kaip ir beprasmis žudymas, plėšikavimas, tyčiojimasis iš įprastinių gyvenimo normų – visa tai liudija, kad sribai šiame pasakojime atitinka archetipinę „svetimo“ kategoriją, ypač ryškia ir produktyvia įvairių žanrų folklore. Vilma Daugirdaitė, kalbėdama apie folklorines Holokausto refleksijas, yra pastebėjusi, kad po Antrojo pasaulinio karo žodinėje tradicijoje formavosi tam tikra „nauja mitologija“, pagrįsta folklorinėje tradicijoje įsigalėjusių stereotipų plėtojimu (Daugirdaitė 2009: 159). Šiuos ir dalį kitų knygos epizodų galime laikyti kaip tik šio proceso išraiška.

Beje, Močiutės artumą folklorinei tradicijai liudija ir tiesiogiai jos pasakojimuose ar dialoguose pasitelkiami tautosakos kūriniai. Antai kalbėdama apie tai, kaip atsiradus kolchozams suprastėjusi duona, tuo metu kepama iš pelų, ji sumano paaiškinti anūkei, kad rugiai būna „su švarkeliais“, ir seka tokią „pasaką“ (folkloristų kvalifikuojamą kaip etiologinę saktmė, žr. Kerbelytė 2002: 54):

Rugys, miežis ir aviža susitiko ir svarsto, katras žiemą iškęs. Pirmiausia aviža netiko, sako: negaliu, dukrelės einu pasiimt (ana gi vis su dukryte, mat sulipę avižos yra). Miežis su užpakalin įbestu akuotu; sviedė jam kas užpakalin pagaliu ir nubėgo. O rugys apsilviko švarkeliu, liko žiemot. Grūdas gi plėvę tokią turi. Tai va tau ir pasaka (p. 14).

Kitur, pasakodama apie apsimetėlių partizanų išžudytą šeimą, ji konstruoja pasaką primenantį siužetą apie našlaitį berniuką, kurį piktadariai sumanę sudeginti krosnyje (p. 74–75), t. y. iškepti lyg ragana Bebenčiuką. Negalima pamiršti ir itin įspūdingo sapno pasakojimo – jis, Močiutės tikinimu, jai išpranašavęs Lietuvos nepriklausomybę (p. 287–288). O jau kiek anekdotų, vaizdingų posakių, patarlių ir priežodžių mirga jos kalboje – sunku ir suskaičiuoti! Visa tai liudija, kad knygos herojė – tikras folklorinės kultūros žmogus, Vaižganto žodžiais tariant, jos „deimančiukas“.

Norėtusi dar užsiminti apie įspūdingą vizualųjį knygos matmenį (dizaineris – Tadas Šaučiulis) – pradžioje ir pabaigoje sudėliotas pasakojimą iliustruojančias nuotraukas ir faksimilinius Močiutės ranka rašyto prisiminimų teksto fragmentus. Visa tai padeda gyvai įsivaizduoti pasakojamus įvykius ir realijas, o viena nuotrauka išties ilgam atima žadą. Tai Klaudijaus Driskiaus sukurtas portretas, jame Močiutė laiko rankoje nužudytų partizanų nuotrauką, kurią jai, po vieną atidengdami žuvusiųjų veidus, rodė tardydami ir galiausiai atidengė jauniausiojo brolio – šešiolikmečio Stasiuko – veidą. Kaip prisipažino pati Močiutė, toji tardymo akimirka buvusi baisiausias taškas jos gyvenime (p. 172).

Užbaigti šią knygos recenziją maga viršelyje įrašytais istoriko Norberto Černiausko žodžiais: pasak jo, tai esąs „tikrų tikriausias aukštaitiškas epas“, kur „iki skausmo žinoma ir šurpi XX a. vidurio Lietuvos praeitis nelieka užspausta kančioje ar keršto sąskaitose – mūsų mažų negandėlių amžiuje toji praeitis kalba apie nepalaužiamą žmogiškumą, optimizmą ir nesuvaidintą patriotiškumą“.

LITERATŪRA

- Būgienė Lina 2011. „‘Aš jau prisimenu...’ Autobiografiniai lietuvių moterų pasakojimai folkloristo akimis“, *Tautosakos darbai* 41, p. 44–62.
- Būgienė Lina 2018. „Tarp kaimo ir miesto: tapatybės konstravimas autobiografiniuose pokario vilniečių pasakojimuose“, *Tautosakos darbai* 56, p. 199–217.
- Daugirdaitė Vilma 2006. „Folklorinės patirties apraiškos gyvenimo pasakojimuose“, *Tautosakos darbai* 32, p. 214–224.
- Daugirdaitė Vilma 2009. „Folklorinės holokausto refleksijos“, *Tautosakos darbai* 37, p. 148–161.
- Kerbelytė Bronislava 2002. *Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas* 3, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Paskočiūnaitė Greta 2022. „Antisovietinio partizaninio karo pasakojimas: vienos šeimos atvejis“, *Tautosakos darbai* 63, p. 35–61.
- Švedas Aurimas 2010. „Sakytinės istorijos galimybės sovietmečio ir posovietinės epochos tyrimuose (atminties kultūros ir istorijos politikos problematikos aspektas)“, *Lietuvos istorijos studijos* 26, p. 148–161 (<https://etalpykla.lituanistikadb.lt/object/LT-LDB-0001:J.04~2010~1367174351443/J.04~2010~1367174351443.pdf>).
- Vinogradnaitė I., Kavaliauskaitė J., Ramonaitė A., Ulinskaitė J., Kukulskytė R. (sud.) *Sakytinė istorija kaip sovietmečio tyrimo metodas*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2018.